

ॐ

॥ लकारतत्त्वं निहितं गुहायाम् ॥

विद्वान् श्रीरमणशर्मा,

10, A.G.T. Nagar, Pudupalayam,

Cuddalore, Tamil Nadu – 607001.

jamadagni@gmail.com

संस्कृतभाषायां, तन्मूलाच्च इतरासु कासुचिद् भारतीयासु भाषासु, ऋ ऌ इत्येते वर्णा वर्तन्ते । प्रायेण तत्र ऋ इत्येष एक एव संस्कृतभिन्नासु भाषासु प्रयोगे वर्तते, तदपि संस्कृतप्रभवेषु शब्देषु एव, यथा ऋषिः कृतिः इत्यादौ । इतरयोस्तु ऋ ऌ इत्यनयोः संस्कृतभिन्नासु भाषासु प्रयोगो नास्ति । अस्मिन् लेखने एषां त्रयाणां वर्णानां, तत्र च विशेषात् ऌ इत्यस्य वर्णस्य उच्चारणस्वरूपं निर्धार्यते ।

। ऋकारः ।

शिक्षाशास्त्रं वर्णानाम् उच्चारणं कथं कर्तव्यम् इति वदति । तत्र उक्तमस्ति –

ऋकारस्य स्वरूपं हि श्लिष्टं पादचतुष्टयम् ।

पादेषु तेषु विज्ञेयौ आदौ अन्ते स्वरात्मकौ ।

अणू रेफस्य मध्ये द्वौ विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ॥

इति । अस्यार्थः – एकमात्राकालस्य ऋकारस्य स्वरूपे चत्वारः समाः पादाः यदि कल्प्यन्ते, तत्र आद्यः अन्त्यश्च पादः स्वरात्मकः । मध्ये द्वौ पादौ (श्लोके अणुशब्देन उक्तौ) ‘रू’ इति व्यञ्जनात्मकौ । अतश्च द्वयोः स्वरपादयोः मध्ये अर्धमात्रां यावत् रेफस्य उच्चारणं भवति ।

मात्रापादः/अर्धमात्रा/मात्रापादः

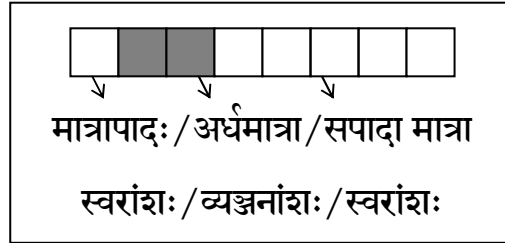
स्वरांशः/व्यञ्जनांशः/स्वरांशः

अत्रत्यस्य च स्वरांशस्य अज्भक्तिः इति नाम्ना शास्त्रेषु व्यवहारो भवति । उभयतः मात्रापादकालः अज्भक्तिः, मध्ये अर्धमात्राकालो रेफः इति ऋ इत्यस्य स्वरूपम् । अत एव च अयम्

ऋकारः महाभाष्यकारेण नृसिंहाकृतिः इति उक्तः अस्ति । यथा नरसिंहे नरांशः सिंहांशश्च वर्तते एवमत्र स्वरांशो व्यञ्जनांशश्च वर्तते ।

। ऋकारः ।

प्रसङ्गात् सङ्क्षेपेण ऋकारस्य स्वरूपमुच्यते । लोके वेदे च सर्वत्र संस्कृते 'तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृन् अथ पितामहान्' इत्यादौ ऋकारे ऋकारवदेव स्वरूपं श्रूयते, उत्तरस्तु स्वरांशः वर्धते द्विमात्रात्मकं दीर्घकालं व्याप्तम् । आदौ मात्रापादकालः अज्भक्तिः, ततः अर्धमात्राकालो रेफः, ततः सपादमात्राकालः अज्भक्तिः ।

। स्वरांशस्य स्वरूपम्, उच्चारणदोषाश्च ।

अत्र अनयोः व्यञ्जनांशः रेफात्मकः इत्यतः तस्य स्वरूपं स्पष्टम् । परन्तु स्वरांशः कीदृशः ? उच्यते । वेदविद्यानिष्णाताः पितृन् इत्यादौ ऋकारे दीर्घे रेफात् उत्तरम् अज्भक्तिं कथम् उच्चारयन्ति इति यदि परिशीलयामः, तर्हि अस्य स्वरूपं ज्ञायते । तच्च 'अ' 'इ' 'उ' इत्यादिभिः प्रसिद्धैः स्वरान्तरैः न समानम् । तस्मात् ऋ इत्यस्य ह्रस्वस्य 'रि' 'रु' 'अर्' इत्यादीनि उच्चारणानि, ऋ इति दीर्घस्य च 'री' 'रू' इत्यादीनि उच्चारणानि अशुद्धान्येव ।

अपि च 'रि' 'रु' 'अर्' इत्यादिषु उच्चारणेषु अस्ति अन्यो दोषः । तन्नाम क्वचिद् आदौ अज्भक्तिः नोच्चार्यते । क्वचिद् अन्ते नोच्चार्यते । शास्त्रतस्तु आदौ अन्ते चेति उभयत्र अज्भक्तिः उच्चारणीयः । वेदेऽपि केचित् अज्भक्तेः स्वरूपं शुद्धतया कुर्वन्तोऽपि द्वौ अज्भक्ती नोच्चारयन्ति ।

सर्वथा वेदविद्भ्यः अज्भक्तेः स्वरूपं ज्ञात्वा द्वाभ्याम् अज्भक्तिभ्यां समेतमेव उच्चारणं कार्यम् ।

। लृकारः ।

लृकारस्य संस्कृतभाषायां स्वाभाविकम् उच्चारणं 'कृप्' इत्यस्मिन् धातावेव । सोऽपि तु धातुः 'कृप्' इत्येव पठितो धातुपाठे । पदसंस्कारप्रक्रियायामेव च 'कृपो रो लः' इति सूत्रेण (८-२-१८) कृप्

इति धातौ ऋकारमध्ये विद्यमानस्य रेफस्य स्थाने लकारः कार्यः इति आचार्येण पाणिनिना उक्तम् । ततश्च यादृशम् ऋकारस्य स्वरूपं व्याख्यातं, तादृशमेव स्वरूपम् लकारस्य, र् इत्यस्य स्थाने तु ल् इत्युच्चारणीयम् इति लभ्यते । ततश्च लकारस्य स्वरूपे मात्रापादकालयोः अज्भक्तयोः मध्ये अर्धमात्राकालः लकारः अस्ति । ततः लकारोऽपि नृसिंहाकृतिः इत्यत्र न सन्देहः ।

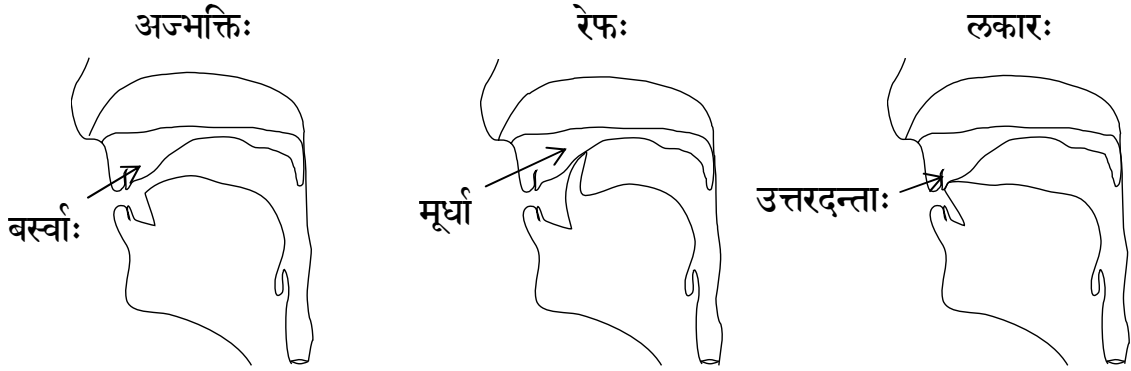
अत एव च इमे वर्णाः स्वराः सन्तोऽपि व्यञ्जनसम्पृक्त(संयुक्त)तया उच्चार्यन्ते इत्यतः एषां पृक्तस्वराः इति शास्त्रे नाम भवति । अपि च एषां सन्धौ अपि जागरूकैः भाव्यम् –

रामः + ऋषिः = राम ऋषिः, न तु रामो ऋषिः । रामम् + ऋषिः = राममृषिः, न तु रामं ऋषिः ।

एवमेव – दीर्घ ऋकारः, न तु दीर्घो ऋकारः । दीर्घम् ऋकारम् / दीर्घमृकारम्, न तु दीर्घ ऋकारम् ।

तथा – ह्रस्व लकारः, न तु ह्रस्वो लकारः । ह्रस्वम् लकारम् / ह्रस्वमृकारम्, न तु ह्रस्वं लकारम् ।

। उच्चारणस्थानानि ।

एषु त्रिषु वर्णेषु अज्भक्तिः इत्येषः स्वरांशः समान एव इत्युक्तम् । तस्य स्थानं बर्स्वाः नाम उत्तरदन्तपङ्केः उपरिष्ठात् मांसलप्रदेशाः । (बर्स्व इति अकारान्तः शब्दः पुंलिङ्गः नित्यबहुवचनान्तः ।) जिह्वाग्रं च तदभिमुखं तिष्ठति ।

अथ ऋ ऋ इत्यनयोः व्यञ्जनांशः रेफः । तस्य स्थानं मूर्धा । जिह्वाग्रं वक्रीभूय मूर्धानं स्पृशति ।

ल् इत्यत्र व्यञ्जनांशो लकारः । तस्य स्थानम् उत्तरदन्ताः । जिह्वाग्रं तत्र स्पृशति ।

लोके ऋटुरषाणां मूर्धा, लटुलसानां दन्ताः इति यत् प्रसिद्धम् उच्यते, तत्र ऋकारस्य स्थानं मूर्धा लकारस्य स्थानं दन्ताः इति यत् कथितं, तत् तयोः वर्णयोः व्यञ्जनांशस्य स्थानम् अपेक्ष्य । स्वरांशस्य स्थानं तु बर्स्वाः इति प्रातिशाख्यादिषु प्रौढग्रन्थेषु स्पष्टम् ।

। लकारे रेफस्य उच्चारणं न कार्यम् ।

अत्र केचिद् लृ इत्यस्मिन् स्वरे लकारात् परं रेफमपि उच्चारयन्ति । तन्नाम – ‘ऋ लृ कृ’ इत्यादिषु स्थलेषु व्याकरणे बहुलम् लकारस्य उपयोगः यत्र भवति, तत्र सर्वत्र लृ = ल् + ऋ इतीव उभयोः लकाररेफयोः उच्चारणं कुर्वन्ति । तत्तु न साधु ।

तथा हि – लकारस्य स्वरूपं तावत् शास्त्रीयरीत्या निरूपितं पुरस्तात् । तत्र ऋकारमध्ये विद्यमानं रेफम् अपनीय तत्स्थाने च लकारं निवेश्य यदा लकारः सम्पादितः, कथङ्कारं रेफः लकारमध्ये लभ्यताम् ? अपि च वेदे क्लृप्-धातोः यत्र प्रयोगः तत्र सर्वत्र रेफरहितमेव लकारस्य स्वरूपं प्रामाणिकैः परम्पराज्ञैः उच्चार्यते । तथा सति लकारमध्ये रेफस्य सर्वथा असम्भव एव ।

तस्मात् ‘ऋ लृ कृ’ ‘गमृ गतौ’ ‘लृदित्’ इत्यादौ अन्यत्र च सर्वत्र लकारे रेफो नोच्चार्यः ।

अत्र केचिदाहुः – क्लृप्तम् इत्यादौ पदमध्ये लकारे कामं रेफोच्चारणं नास्तीति अङ्गीकुर्मः । ‘ऋ लृ कृ’ इत्यादौ व्यपवृक्ततया उच्चारणे तु श्रूयेत एव रेफः – इति । तन्न । पदमध्ये अन्यद् रूपं, पदाद् बहिश्च अन्यद् इत्यत्र प्रमाणाभावात् । लकारद्वयानङ्गीकाराच्च । तस्माद् एक एव लकारो रेफरहितः ।

यस्तु ‘भविष्यति लृट्’ ‘भविष्यति क्रियातिपत्तौ लृङ्’ इति व्याकरणे प्रसिद्धः प्रयोगः, तत्र अवश्यं लकारस्य रेफस्य च उभयोः श्रवणं भवति । यतो हि तत्र ल् + अ + ट्, ल् + इ + ट्, ल् + उ + ट्, ल् + ऋ + ट् इत्येवं स्वतन्त्रव्यञ्जनात् लकारात् परं क्रमेण अ इ उ ऋ इत्येतेषु स्वरेषु निवेश्यमानेषु ल् + ऋ = लृ इत्यस्मिन् व्यञ्जनस्वरसमुदाये स्वरस्य स्वयमेव व्यञ्जनसम्पृक्तत्वात् द्वयोः व्यञ्जनयोः श्रवणं न्याय्यमेव । अन्यत्र तु कापि ईदृशः लकारस्य ऋकारेण समुदायः भाषायां नास्ति । तस्मात् ईदृशात् समुदायाद् अन्यत्र केवले लकारे रेफस्य श्रवणे प्रमाणं नास्ति ।

। लिपिजन्योऽयं भ्रमः ।

लकारे रेफोऽस्ति इत्यस्य भ्रमस्य कारणम् इदं मन्यामहे । देवनागरीलिप्याम् ‘लृ’ इति स्वरस्य चिह्नं, ‘लृ’ इति व्यञ्जनस्वरसमुदायस्य चिह्नं च परस्परेण सदृशं वर्तते । भेदस्तु अस्तीति न बहवः पश्यन्ति – समुदाये ‘लृ’ इति लकारं पृथग् लिखित्वा तदधः ऋकारमात्रा योजनीया । स्वरे तु ‘लृ’ इति एकरेखया सर्वं निर्वर्त्यम् । एवमेव पृथक्कृत्य लेखितुम् उचितम् । केषांचन तु मुद्रणव्यवस्थायां पृथक् ‘लृ’ इति एकरेखाचिह्नं नास्ति । तस्मात् ते ‘लृ’ इति कर्तव्ये ‘लृ’ इति मुद्रणं कुर्वन्ति । विपरीतं चापि

केचन 'भविष्यति लृट्' इत्यादौ 'लृट्' इति मुद्रणं कुर्वन्ति । सर्वमिदं प्रसृतमेव अज्ञानं द्रढयति । तस्मात् लेखने मुद्रणे चापि लकारविषये दत्तावधानैः भाव्यम् ।

अन्यासु लिपिषु लृ इति स्वरस्य चिह्नं लृ इति समुदायस्य चिह्नात् अतिविलक्षणं वर्तते इति तत्र इयं समस्या नानुभूयते । यथा आन्ध्रलिप्याम् ७ इति स्वरस्य चिह्नम्, ७ इति व्यञ्जनस्वरसमुदायस्य । तथा ग्रन्थलिप्याम् ७ इति स्वरस्य ७ इति समुदायस्य । आन्ध्रलिपिवत् कर्णाटकलिप्याम् अपि ईदृशः स्पष्टो विवेक आसीदिति ब्रुवन्ति । अद्यत्वे तु कर्णाटकलिपिपुस्तकेषु समुदायचिह्नमेव स्वरार्थं प्रयुज्यते, तच्च भ्रान्तिमेव द्रढयति ।

सर्वथाऽपि लिपिभ्रमेभ्यः आत्मानं रक्षद्भिः स्वरो यत्र उच्चारणीयः समुदायो यत्र उच्चारणीय इत्येतद् विविच्य ज्ञात्वा उच्चारणे प्रवर्तितव्यम् । फलतः 'लृट्' 'लृङ्' इत्येतौ 'लकार'नामानौ प्रत्ययौ, अक्षराभ्यासकाले 'ल ला लि ली लू लू लृ लृ' इति स्थलं च विहाय अन्यत्र सर्वत्र केवल एव स्वरः प्रयुज्यते इति कृत्वा तत्र रेफो न योजनीयः इति सिद्धान्तः ।

। उपसंहारः ।

इत्थम् ऋ ऋ लृ इत्येषां त्रयाणां वर्णानाम् उच्चारणमधिकृत्य, तत्रापि लकारम् अधिकृत्य यथाधीतं यथामति भणितम् । निगदितस्य सर्वस्य सम्यगालोचनोत्तरं प्रश्ना भवन्ति चेत् वाचकाः लेखकस्य सम्पर्कं कृत्वा प्रष्टुमर्हन्ति ॥

- ० -

॥ स्वस्ति ॥